

Ο Gramsci και η έννοια της ηγεμονίας μέσα στη σχέση πολιτικής κοινωνίας-κοινωνίας των ιδιωτών

Την έννοια της *ηγεμονίας* θα τη συναντήσουμε διατυπωμένη, με τη μια ή την άλλη μορφή, στους κλασικούς του μαρξισμού¹, στο ρωσικό σοσιαλδημοκρατικό κίνημα και ιδιαίτερα στον G. Plekhanov και τον V. I. Lenin², αλλά και στη R. Luxemburg, τον G. Lukacs, τον K. Kautsky και τον L. Trotsky³. Εντούτοις, ο όρος αυτός, που έλκει σαφώς την καταγωγή του από το θεμελιωτή της σύγχρονης πολιτικής επιστήμης, τον N. Machiavelli (1469-1527), θα συγκροτηθεί ως έννοια της μαρξιστικής πολιτικής επιστήμης από τον A. Gramsci⁴. Όπως διεξοδικά αναλύεται από τον P. Anderson στη μελέτη του *Οι αντινομίες του A. Gramsci*, η έννοια αυτή στο έργο του ιταλού στοχαστή είναι συνδεδεμένη με μια αλυσίδα άλλων εννοιών, όπως «πόλεμος κινήσεων», «πόλεμος θέσεων», «παθητική επανάσταση» κ.ά., αναδεικνύοντας έτσι ένα θεωρητικό πολιτικό σώμα, αν όχι ριζικά διαφορετικό, τουλάχιστον *ρητά* παραλλαγμένο σε σχέση με την κλασική μαρξιστική θεωρία.

Ο ώριμος Gramsci της φυλακής, στον οποίο εδώ κυρίως θα σταθούμε⁵, διατυπώνει, όχι πάντοτε με αρκετή σαφήνεια, το περιεχόμενο αυτής της έννοιας σε συνάρτηση με το ζεύγος πολιτική κοινωνία-κοινωνία των ιδιωτών. Οι ασάφειες σε σχέση μ' αυτό το πρόβλημα δεν οφείλονται τόσο στη λογοκρισία των γραπτών εξαιτίας της φυλάκισής του, όσο στο *διαφορετικό πλαίσιο* στο οποίο θέτει και αντιμετωπίζει την έννοια της κοινωνίας των ιδιωτών. Στο έργο του A. Gramsci θα συναντήσουμε τέσσερις, εν μέρει διαφορετικές, σημασιολογίες του ζητήματος.

Σε ένα σημείο των *Τετραδίων*, ο Gramsci θα φανεί αντίθετος με την ιδέα που συγχέει την κοινωνία των ιδιωτών με την πολιτική κοινωνία, «αφού πρέπει να σημειωθεί ότι στη γενική θεώρηση του κράτους εισχωρούν στοιχεία που επαναφέρονται στη γενική θεώρηση της κοινωνίας των ιδιωτών (με την έννοια, θα μπορούσε να ειπωθεί, ότι Κράτος = πολιτική κοινωνία + κοινωνία των ιδιωτών, δηλαδή ηγεμονία θεωρακισμένη με καταναγκασμό)»⁶. Ο Gramsci εδώ φαίνεται να υποστηρίζει μια *παγκρατικιστική/παμπολιτική* αντίληψη για την έννοια της κοινωνίας των ιδιωτών, όπου το κράτος *εμπεριέχει* —μέσα στη διάκρισή τους— τόσο την πολιτική κοινωνία όσο και την κοινωνία των ιδιωτών. Σ' ένα άλλο, ωστόσο, σημείο των *Τετραδίων*, η εξίσωση αυτή φαίνεται να κατισχύεται από την ανταγωνιστική σχέση που εντοπίζει ο Gramsci μεταξύ κράτους και κοινωνίας των ιδιωτών, ιδιαίτερα στα αναπτυσσόμενα καπιταλιστικά κράτη, όπου «η πληθωρική δομή

τους», αν και συνδεόμενη με την «ιδιωτική ζωή», αποτελεί κάτι σαν «οχυρώματα και χαράκωματα» για την ανάπτυξη της τέχνης της πολιτικής⁷.

Μια πιο σαφή διατύπωση της έννοιας της κοινωνίας των ιδιωτών σε σχέση με το κράτος θα προσφέρει ο Gramsci, δίνοντας μάλιστα την εντύπωση μιας *ακινητοποίησης* του σχήματος βάση/εποικοδόμημα που επίσης χρησιμοποιεί. Θα γράψει: «Μεταξύ οικονομικής δομής και κράτους με τη νομοθεσία του και τον καταναγκασμό του στέκεται η κοινωνία των ιδιωτών και είναι αυτή που πρέπει να μετασχηματιστεί ριζικά και συγκεκριμένα και όχι μόνο πάνω στις νομικές κάρτες και τα βιβλία των επιστημόνων· το κράτος είναι το εργαλείο για να προσαρμόσει την κοινωνία των ιδιωτών στην οικονομική δομή, αλλά είναι αναγκαίο το κράτος να “θέλει” να το κάνει αυτό, κοντολογίς, στη διεύθυνση του κράτους να είναι οι εκπρόσωποι της αλλαγής που έλαβε χώρα στην οικονομική δομή»⁸.

Η παραπάνω τοπολογική τοποθέτηση του Gramsci έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί προτείνει μια εντελώς διαφορετική ανάγνωση του μαρξιστικού λόγου πάνω σ’ αυτό το ζήτημα. Για τον Marx ειδικότερα —αλλά και για τον Hegel—, η κοινωνία των ιδιωτών συγκροτεί τις υλικές συνθήκες ύπαρξης του ανθρώπου, την ευρεία περιοχή των οικονομικών σχέσεων, σε διάκριση τόσο από τον τρόπο παραγωγής όσο και από το κράτος. Εδώ ο Gramsci τοποθετεί την κοινωνία των ιδιωτών μεταξύ βάσης και εποικοδομήματος, μεταξύ κράτους και οικονομικής δομής, όπου για να μετασχηματιστεί ριζικά πρέπει στην κρατική διεύθυνση να βρίσκονται οι εκπρόσωποι αυτών που επιτέλεσαν την οικονομική αλλαγή. Αν και στο σημείο αυτό εδώ ο Gramsci έχει υπόψη του το πρόβλημα της *γραφειοκρατίας*, εντούτοις τα προβλήματα δεν σταματούν εδώ.

Σε μια τέταρτη σημασιολόγηση του ζητήματος από τον ίδιο τον Gramsci, θα *ταυτιστούν* απόλυτα το κράτος, η πολιτική κοινωνία και η κοινωνία των ιδιωτών. Προσπαθώντας να αντιμετωπίσει τις απόψεις του φιλελευθερισμού για το *αδέσμευτο εμπόριο*, θα φανεί αρνητικός σε οποιαδήποτε *μεθοδολογική* αντιμετώπιση του ζητήματος, προτείνοντας μια καθαρά *οργανική* ανάγνωση: «Η θέση του κινήματος της ελεύθερης ανταλλαγής βασίζεται πάνω σ’ ένα θεωρητικό λάθος, του οποίου δεν είναι δύσκολο να εντοπίσουμε την πρακτική καταγωγή: στηρίζεται στη διάκριση μεταξύ πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των ιδιωτών, η οποία από μεθοδολογική διάκριση γίνεται και παρουσιάζεται ως οργανική. Έτσι, διαβεβαιώνεται ότι η οικονομική δραστηριότητα είναι ιδίον της κοινωνίας των ιδιωτών και ότι το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει στη ρύθμισή της. Αλλά, καθώς στην αντικειμενική πραγματικότητα (*realtà effettuale*) κοινωνία των ιδιωτών και κράτος ταυτίζονται, μένει να αποσαφηνιστεί ότι και ο φιλελευθερισμός επίσης είναι μια “ρύθμιση” κρατικού χαρακτήρα, που εισάγεται και διατηρείται διαμέσου της καταναγκαστικής και της νομοθετικής οδού: αυτός είναι ένα γεγονός που εκπορεύεται από συνειδητές θελήσεις με συγκεκριμένο σκοπό κι όχι μια έκφραση αυθόρμητη και αυτόματη ενός κάποιου οικονομικού δεδομένου. Ως εκ τούτου, ο φιλελευθερισμός είναι ένα πολιτικό πρόγραμμα που, όταν θριαμβεύει, τείνει να αλλάξει το διευθύνον προσωπικό ενός κράτους καθώς και το ίδιο του το οικονομικό πρόγραμμα, τείνει, δηλαδή, να αλλάξει τη διανομή του εθνικού εισοδήματος»⁹.

Ωστόσο, για να κατανοηθούν πλήρως αυτές οι σημασιολογικές διακυμάνσεις και μεταπτώσεις που υφίσταται στις αναλύσεις του A. Gramsci το ζεύγος πολιτική κοινωνία-κοινωνία των ιδιωτών, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ένα πραγματολογικό δεδομένο στο οποίο

επιμένει σθεναρά ο ιταλός διανοητής: *τη διάκριση μεταξύ καθυστερημένης Ανατολής και προηγμένης Δύσης*¹⁰. Η διάκριση αυτή, που διατυπώθηκε σε εξαιρετικά περιεκτική μορφή στην Ιταλία πρώτα από τον A. Bordiga¹¹, τον βοηθά να συλλάβει την πολιτική κοινωνία της Δύσης σε *διευρυμένη* μορφή και σε στενή αλληλοδιαπλοκή με την κοινωνία των ιδιωτών: «Πράγματι, ο Gramsci μάς προτείνει μια *διευρυμένη* έννοια του κράτους —που αναφέρεται ακριβώς στις σύγχρονες αναπτυγμένες κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης— που είναι η έννοια μιας μορφής επανακατανόησης του κράτους —με τη στενή έννοια— και της “κοινωνίας των ιδιωτών”, στην τυπική σημασία της λέξης, που είναι βεβαίως κρατική. Αυτή η διευρυμένη έννοια του κράτους μάς προσφέρει, σύμφωνα με την γραμμασιανή ορολογία, το παράδειγμα μιας “σύνθεσης υπερδομής”»¹² (υπγρμ. G. Prestipino). Έτσι, στον Gramsci, το κύριο πρόβλημα παρουσιάζεται στις *στιγμές* του διευρυμένου δυτικού εποικοδομήματος και στον *τρόπο* που εμπεδώνει την ηγεμονία της η αστική τάξη. Ο τρόπος αυτός είναι συνάρτηση όχι τόσο των μηχανισμών καταστολής που διαθέτει το κράτος, όσο των *μηχανισμών της συναίνεσης*. Αυτή η σχέση βίας-συναίνεσης, που με τόσο διορατικό τρόπο ανέδειξε πρώτος ο N. Machiavelli¹³, παρουσιάζεται αναστραμμένα στην υπανάπτυκτη Ανατολή όπου, όπως γράφει ο Gramsci, «το κράτος ήταν το παν ενώ η κοινωνία των ιδιωτών ήταν αρχέγονη (primordiale) και ξελατινώδης». Και θα συνεχίσει: «Στη Δύση, μεταξύ κράτους και κοινωνίας των ιδιωτών υπήρχε μια σωστή σχέση και στο τρεμούλιασμα του κράτους αναδυόταν αμέσως μια εύρωστη δομή της κοινωνίας των ιδιωτών. Το κράτος ήταν μόνο ένα προκεχωρημένο όργανο (trincea avanzata), μέσα στο οποίο υπήρχε μια εύρωστη αλυσίδα οχυρών και αναχωμάτων»¹⁴.

Μπορούμε τώρα να κατανοήσουμε ότι όλη η προσπάθεια του A. Gramsci έγκειται στο πρόβλημα που παρουσιάζουν τα εποικοδομήματα της Δύσης, ένα πρόβλημα που δεν αρκείται να το αντιμετωπίσει *μεθοδολογικά* και επί τη βάσει αναλυτικών διακρίσεων, αλλά όσο γίνεται *οργανικά* και *πραγματολογικά*: ο ίδιος ο Gramsci πάνω απ’ όλα είναι ένας *οργανικός διανοούμενος*¹⁵.

Για να το πετύχει αυτό, ο Gramsci έπρεπε να συλλάβει την οργανική συνάφεια κράτους και κοινωνίας σε όλες τις διακριτές στιγμές τους μέσα στο πραγματικό-συγκεκριμένο. Έτσι, η λειτουργία της σχέσης *ταύτισης μη ταύτισης* συνοψίζεται στις τέσσερις διαφορετικές *στιγμές* που επιφυλάσσει ο Gramsci, προκειμένου να ερμηνεύσει τη ζεύξη κράτους-κοινωνίας και, ως εκ τούτου, να θέσει το ζήτημα της *ηγεμονίας* μέσα σ’ έναν κοινωνικό σχηματισμό. Οι στιγμές αυτές είναι εκείνες που περιγράψαμε ανωτέρω: α) η *αντίθεση* και ο *ανταγωνισμός* μεταξύ πολιτικής κοινωνίας και κοινωνίας των ιδιωτών, β) η *ταύτιση* κράτους και κοινωνίας, γ) η κοινωνία των ιδιωτών ως αυτοτελής περιοχική δομή μεταξύ κράτους και οικονομικής βάσης και δ) το κράτος ως ολότητα που *εμπεριέχει* τα διακριτά πεδία τόσο της κοινωνίας των ιδιωτών όσο και της πολιτικής κοινωνίας.

Είναι φανερό πως μέσα στην ανωτέρω συνάφεια της σκέψης του Gramsci δεν θα μπορούσε να υπάρξει άλλη οργανική στιγμή. Δεν θα μπορούσε, π.χ., ο Gramsci να ορίσει *a priori* την κοινωνία των ιδιωτών ως *πραγματοποίηση* της πολιτικής κοινωνίας, γιατί τότε θα ήταν ιδεαλιστής. Ανάλογα, δεν θα μπορούσε να ορίσει το στοιχείο της καταστολής ως *a priori* *πραγματοποίηση* της συναίνεσης. Ωστόσο, αυτό πάνω στο οποίο στοχάζεται ο Gramsci είναι η *δομή της αναπαραγωγής*, δηλαδή μια δομή που συναντά *οργανικό* και *μεθοδολογικό* πεδίο

εφαρμογής μόνο *a posteriori*. Κατά συνέπεια, η κλασική μαρξιστική θέση για τον καθορισμό, σε τελική ανάλυση, των εποικοδομημάτων από την οικονομική βάση της κοινωνίας δεν ανατρέπεται στον Gramsci, αλλά προσλαμβάνει μια άλλη εμφαντική μορφή ανάλυσης: *αυτή της αναπαραγωγής*. Μ' αυτή και μόνο μ' αυτή την έννοια διαφωνούμε με τη θέση του N. Bobbio, η οποία απομονώνει τη στιγμή εκείνη της σκέψης του Gramsci που θεωρεί την κοινωνία των ιδιωτών αποκλειστικά ως μορφή του εποικοδομήματος που διατρέχει το κράτος¹⁶. Ο Bobbio, υπερτονίζοντας τις *ηθικοπολιτικές* στιγμές και το στοιχείο της *συναίνεσης* στο έργο του Gramsci, *ταυτίζει την ηγεμονία με τη συναίνεση*, δίνοντας, λ.χ., την εντύπωση ότι «μια εκλογική πλειοψηφία μπορεί να θεσμοθετήσει ειρηνικά το σοσιαλισμό από το κοινοβούλιο»¹⁷. Σ' αυτό το σημείο ο Gramsci θα είναι κατηγορηματικός: «Η *ηγεμονία* γεννιέται στο εργοστάσιο και για να ασκηθεί δεν έχει ανάγκη παρά έναν ελάχιστο αριθμό επαγγελματιών διαμεσολαβητών της πολιτικής και της ιδεολογίας»¹⁸. Συνεπώς, τόσο το στοιχείο της βίας όσο και το στοιχείο της συναίνεσης —με μια λέξη η *ηγεμονία*— πηγάζουν από τις σχέσεις παραγωγής και τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας: σε τελική ανάλυση, η *ηγεμονία είναι ίδιον της ανταγωνιστικής σχέσης κεφαλαίου-εργασίας*. Επειδή όμως ακριβώς εδώ πρόκειται για μια *μυστικοποιημένη* μορφή, η εναργής της διακριτή αποτύπωση στο κράτος και στην κοινωνία των ιδιωτών ωθούν τον Gramsci στην ανάλυση των εποικοδομημάτων από την άποψη της *αναπαραγωγής*. Έτσι, «όταν ο Gramsci μιλά για το κράτος στην οργανική του έννοια, εννοεί ακριβώς τη συνδυαστική του με την κοινωνία των ιδιωτών, μια συνδυαστική που εμπερικλείει στοιχεία συγχώνευσης, διάκρισης και αντίθεσης»¹⁹.

Ωστόσο, υπάρχουν μερικά δυσανάγνωστα σημεία στη σκέψη του ιταλού διανοητή, που αφορούν συγκεκριμένα τη λειτουργία της βίας και της συναίνεσης σε σχέση με τις κοινωνικές τάξεις, την πολιτική τους στρατηγική και την εξουσία: «Το μεθοδολογικό κριτήριο πάνω στο οποίο είναι αναγκαίο να στηριχτεί η έρευνά μας είναι αυτό: η υπεροχή μιας κοινωνικής ομάδας εκδηλώνεται με δύο τρόπους, ως “κυριαρχία” και ως “διανοητική και ηθική διεύθυνση”. Μια κοινωνική ομάδα είναι κυρίαρχη των εχθρικών ομάδων που τείνει να τις “διαλύσει” ή ακόμα και να τις υποτάξει με την ένοπλη δύναμη, ενώ διευθύνει τις συγγενικές και τις σύμμαχες σ' αυτή ομάδες. Μια κοινωνική ομάδα μπορεί και πρέπει να είναι διευθύνουσα πριν από την κατάκτηση της κυβερνητικής εξουσίας (αυτή είναι μια από τις πρωτανεύουσες συνθήκες για την ίδια την κατάκτηση της εξουσίας)· μετά, όταν ασκεί την εξουσία και όταν ακόμη την κρατά σφιχτά στη γροθιά της, γίνεται βέβαια κυρίαρχη, αλλά πρέπει να συνεχίσει να είναι επίσης και “διευθύνουσα”»²⁰.

Το εδάφιο αυτό του A. Gramsci επιδέχεται δύο ερμηνείες. Μια πρώτη ερμηνεία, με την οποία θα συμφωνούσε και ο N. Bobbio, θα τη συναντήσουμε στην πιο καθαρή της διατύπωση στο πρώιμο έργο του N. Πουλαντζά, *Πολιτική εξουσία και κοινωνικές τάξεις* (1968). Εδώ ο Πουλαντζάς υποστηρίζει ότι ο Gramsci «πραγματεύεται μια απαράδεκτη έννοια της ηγεμονίας για τη στρατηγική της εργατικής τάξης, που είναι αντίθετη με τις λενινιστικές θέσεις». Θα γράφει συγκεκριμένα: «Ο Gramsci εισάγει εδώ μια θεωρητική τομή μεταξύ *ηγεμονίας* και *κυριαρχίας*. Σύμφωνα μ' αυτόν, μια τάξη μπορεί και πρέπει να γίνει διευθύνουσα πριν αυτή γίνει μια τάξη πολιτικά κυρίαρχη· μπορεί να κατακτήσει την ηγεμονία πριν από την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας. Σ' αυτή τη συνάφεια, η έννοια της ηγεμονίας υποδηλώνει στην πραγματικότητα το γεγονός ότι μια τάξη επιβάλλει σ' ένα σχηματισμό τη

δικιά της κοσμοαντίληψη, κατακτά λοιπόν μ' αυτή την έννοια τη θέση της κυρίαρχης ιδεολογίας πριν την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας. Ο Gramsci εφάρμοσε αυτή τη θεωρητική ανάλυση στο πεδίο της στρατηγικής της εργατικής τάξης, αλλά είναι σε αντίθεση με τις λενινιστικές θέσεις»²¹ (υπγρ. του Ν. Πουλαντζά).

Η δεύτερη ερμηνεία είναι αυτή που δίνει ο P. Anderson. Σύμφωνα με τον P. Anderson, ο A. Gramsci στο παραπάνω εδάφιο δεν αναφέρεται σε μια ηγεμονία της εργατικής τάξης επί της ολότητας του κοινωνικού σχηματισμού πριν αυτή κατακτήσει την πολιτική εξουσία, αλλά σε μια ηγεμονία της εργατικής τάξης μέσα στην ολότητα του συγκροτήματος των κυριαρχούμενων τάξεων, που όχι μόνο μπορεί αλλά και «πρέπει» να πραγματοποιηθεί πριν από την κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας: «Ο Gramsci εδώ διακρίνει προσεκτικά την ανάγκη για καταναγκασμό των *εχθρικών τάξεων* και τη συναινετική διεύθυνση των *σύμμαχων τάξεων*. Η “*ηγεμονική δραστηριότητα*” που “*μπορεί και πρέπει να ασκηθεί πριν από την ανάληψη της εξουσίας*” σχετίζεται μέσα σ' αυτό το πλαίσιο μόνο με το πρόβλημα των συμμαχιών της εργατικής τάξης με άλλες εκμεταλλεζόμενες και καταπιεσμένες ομάδες· δεν αξιώνει ηγεμονία πάνω σ' όλη την κοινωνία ή στην ίδια την άρχουσα τάξη, πράγμα εξ ορισμού αδύνατο σ' αυτό το στάδιο»²² (υπγρ του P. Anderson).

Από μια σύγκριση των δύο ερμηνειών, γίνεται φανερό ότι αυτή του P. Anderson είναι πολύ πιο πειστική και διεισδυτική, γεγονός που αναγνωρίζει αυτή η έκθεση και την υιοθετεί ανεπιφύλακτα. Υποστηρίζουμε, δηλαδή, ότι ο Ν. Πουλαντζάς παρερμηνεύει ρητά σ' αυτό το λεπτό και επίμαχο σημείο τη σκέψη του A. Gramsci, μια παρερμηνεία που, κατά τη γνώμη μας, οφείλεται στην τομή που εντοπίζει μεταξύ *ηγεμονίας* και *κυριαρχίας*. Ωστόσο, από την ολότητα του έργου του A. Gramsci συνάγεται ότι η *κυριαρχία* εμπεριέχεται στην έννοια της *ηγεμονίας*, όπου αυτή η τελευταία νοείται ως η *διαλεκτική συμπίκνωση των στιγμών της οικονομίας, της πολιτικής και της ιδεολογίας με καθοριστική, σε τελική ανάλυση, τη στιγμή της οικονομίας*. Κατ' επέκταση, θεωρούμε εδώ ότι η έννοια της *ηγεμονίας* του προλεταριάτου αποτελεί τη διαλεκτική υπέρβαση της *δικτατορίας του προλεταριάτου*, πάντοτε μέσα στο πεδίο της κλασικής μαρξιστής θεωρίας. Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, η *πολιτική στρατηγική* του προλεταριάτου διέπεται ακριβώς απ' αυτή τη συμπυκνωμένη ιδιότητα των *μετασχηματισμών* και των *ρήξεων*, που εφαρμόζεται ταυτόχρονα τόσο μέσα στην πολιτική κοινωνία όσο και μέσα στην κοινωνία των ιδιωτών²³. Τόσο από θέσεις αντιπολίτευσης όσο και από θέσεις κυβέρνησης.

Αν και τα προβλήματα που ανακύπτουν στις σύνθετες δυτικές κοινωνίες, υπό το καθεστώς μάλιστα της σημερινής φάσης της *διεθνοποίησης*, είναι σημαντικά και δυσεπίλυτα με την απόλυτη υιοθέτηση αυτού του πλαισίου²⁴, εντούτοις αυτές είναι οι ιδέες που, με κατάλληλη επεξεργασία, μπορούν να δώσουν βιώσιμες και εφικτές λύσεις για μια *αριστερή* και *δημοκρατική* πολιτική στρατηγική στην Ελλάδα, πέρα από το θετικισμό της σύγχρονης ευρω-σοσιαλδημοκρατίας: ένα θετικισμό κι ένα ρεαλισμό που, το τονίζουμε αυτό, σε ό,τι αφορά το *οικονομικό* περιεχόμενο των προτάσεων (ιδιωτικοποιήσεις, μετα-φροντιστικές σχέσεις, χτύπημα του κοινωνικού μισθού), σε τίποτα δεν διαφέρει από τη νεοφιλελεύθερη εκσυγχρονιστική πρόταση. Και τούτο είναι ένα συμπέρασμα που το συναντάμε στην *πολιτική πράξη*. Στην *πολιτική θεωρία*, ο E. Bernstein είναι πάντα εκεί για να θυμίζει την πατρότητα της θέσης περί *απόλυτης* αυτονομίας του πολιτικού από την οικονομική βάση²⁵.

Σημειώσεις

1. Δες ειδ. τις διατυπώσεις του K. Marx και του F. Engels στη *Γερμανική Ιδεολογία* (Gutenberg, τ. 1, Αθήνα, σσ. 94-96 αλλά και σ. 70), όπου παρατηρείται: «Κάθε τάξη που αγωνίζεται για την κυριαρχία (...), πρέπει πρώτα να κατακτήσει για τον εαυτό της την πολιτική εξουσία με σκοπό να παρουσιάσει με τη σειρά της τα συμφέροντά της ως το γενικό συμφέρον».

2. Αναφερόμαστε εδώ ιδιαίτερα στο κείμενο του G. Plekhanov, «Socialism and the political struggle» (1883), όπως υπάρχει στο G. Plekhanov, *Selected Philosophical Works*, Progress Publishers, Moscow 1974, τ. 1, pp. 49-107, καθώς και στα κείμενα του V.I. Lenin, *Δύο τακτικές της σοσιαλδημοκρατίας στη δημοκρατική επανάσταση* (Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984) και *Τι να κάνουμε; Τα φλέγοντα ζητήματα του κινήματός μας* (Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1984). Σ' αυτά τα κείμενα τίθεται με ενάργεια η αναγκαιότητα της πολιτικής πάλης του προλεταριάτου και της ικανότητάς του να ηγηθεί μιας επαναστατικής διαδικασίας, ολοκληρώνοντας με τους συμμάχους του την αστικο-δημοκρατική επανάσταση. Πρόκειται για μια *διπλή ηγεμονία*: πρώτα η ηγεμονία μέσα στο συνασπισμό των κυριαρχούμενων τάξεων από το προλεταριάτο, έπειτα ηγεμονία και ολοκλήρωση της αστικής επανάστασης στο σύνολο του κοινωνικού σχηματισμού. Δεν προτιθέμεθα εδώ να θίξουμε τις διαφορές του Lenin και του Plekhanov στο θέμα της ηγεμονίας, διαφορές που είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη θεματική του *ρώσικου λαϊκισμού* και την αντίστοιχη του *αστικού εκσυγχρονισμού*· δες ειδ. Βασίλης Φούσκας, *Κράτος, Λαϊκισμός και Πολιτικές Στρατηγικές, Η ελληνική περίπτωση από τη Μεταπολίτευση μέχρι σήμερα* (αδημ. διδακτ. διατριβή), Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Γενικού Δικαίου, Αθήνα 1993.

3. Ιδιαίτερα, P. Anderson, *Οι αντινομίες του A. Gramsci*, Μαξιστική Συνσπείρωση, Αθήνα 1985, σσ. 12-15, 16-21, 58-66, 70-78, 83-87.

4. N. Machiavelli: «Προκύπτει, λοιπόν, ότι όλοι οι οπλισμένοι προφήτες νίκησαν ενώ οι άοπλοι καταστράφηκαν. Γιατί, εκτός των άλλων, η φύση των ανθρώπων ποικίλλει· και είναι εύκολο να τους πείσεις για ένα πράγμα, αλλά είναι δύσκολο να τους κάνεις να παραμείνουν σ' αυτή την πεποίθηση». Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Machiavelli, ο πρίγκιπας, για να μπορεί να κυβερνήσει, πρέπει να χρησιμοποιεί όχι μόνο την *πειθώ* (συναίνεση) αλλά και τη *δύναμη των όπλων* (βία)· δες N. Machiavelli, *Il Principe*, Einaudi, Torino 1961, p. 28 και passim. Αλλά, ο P. Anderson (ό.π., σ. 16) θα επιμείνει ότι αν και η λέξη ηγεμονία αναφέρεται sporadικά σε προγενέστερους του Gramsci συγγραφείς, ωστόσο η έννοια, ως θεωρητική μονάδα, είναι δική του δημιουργία.

5. Η αντίληψη του Gramsci για την ηγεμονία, άρρηκτα επίσης δεμένη με το επαναστατικό υποκείμενο της εργατικής τάξης ως σύγχρονου πρίγκιπα, θα αρχίσει να διαμορφώνεται μετά το 1922-23 και αφού έχει προηγηθεί η παραμονή του στη Ρωσία για ένα χρόνο. Έκτοτε, ο Gramsci των «εργοστασιακών συμβουλίων» θα γίνει ο Gramsci «θεωρητικός του πολιτικού υποκειμένου της εργατικής τάξης», έντονα επηρεασμένος από το λενινισμό και τη σοβιετική εμπειρία. Συνεπώς, η ολοκληρωμένη του αντίληψη για την ηγεμονία αποκρυσταλλώνεται στα *Τετράδια της Φυλακής* (1929-1935). Βλ. γι' αυτό L. Gruppi, *Η Έννοια της Ηγεμονίας στον Γκράμσι*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977, ειδ. σσ. 70, 88 κ.επ. και passim, R. Holub, «Antonio Gramsci: Beyond Marxism and Postmodernism», Routledge, London 1992, pp. 140-147.

6. A. Gramsci, *Quaderni del Carcere*, Einaudi, Torino 1977, τ. 2, pp. 763-764.

7. A. Gramsci, *ibid.*, τ. 3, p. 1567.

8. A. Gramsci, *ibid.*, τ. 2, pp. 1253-1254. Αυτό το απόσπασμα κάνει επίσης καθαρό ότι ο Gramsci δεν αντιστρέφει τη μαρξιστική προβληματική για τον καθοριστικό, σε τελική ανάλυση, ρόλο της οικονομικής βάσης.

9. A. Gramsci, *ibid.*, τ. 3, pp. 1589-1590.

10. Οι επιρροές του B. Croce και του G. Gentile στη σκέψη του Gramsci, αν και σημαντικές, δεν στοιχειοθετούν, ωστόσο, τον *καθοριστικό* παράγοντα στη διαπραγμάτευση του ζητήματος της ηγεμονίας σε σχέση με το ζεύγος πολιτική κοινωνία-κοινωνία των ιδιωτών. Ο A. Gramsci είναι ένας λενινιστής προσαρμοσμένος στο δυτικοευρωπαϊκό συσχετισμό και, ακόμα καλύτερα, είναι ένας λενινιστής προσαρμοσμένος στον ειδικό του χώρο, την Ιταλία, την κουλτούρα της, την εθνική της παράδοση, την ιστορία της, το πρόβλημα Βορρά-Νότου. Βλ. γι' αυτό ειδικά, L. Magri, *Για ένα μαρξιστικό επαναστατικό κόμμα. Ο γαλλικός Μάης και η επανάσταση στη Δύση*, Σύγχρονα Κείμενα, Αθήνα 1974, σσ. 48-75 και R. Holub, «A. Gramsci...», ό.π., pp. 102-116, passim.

11. Δες τη διατύπωση του A. Bordiga, όπως παρατίθεται από τον P. Anderson, *Οι αντινομίες...*, ό.π., σσ. 61-62.

12. G. Prestipino, «Prezenza di Gramsci Filosofo della politica», στον τόμο *Gramsci e il Marxismo Contemporaneo*, Riuniti, Roma 1990, p. 57· επίσης στον ίδιο τόμο το κείμενο του J. Texier «Il concetto gramsciano di "società civile" e l'indipendenza personale», ειδ. pp. 27, 31-32.

13. N. Machiavelli: «Πρέπει, λοιπόν, να ξέρετε ότι υπάρχουν δύο τρόποι να μάχεται κάποιος: ο ένας με τους νόμους, ο άλλος με τη δύναμη· ο πρώτος είναι ιδίον των ανθρώπων, ο δεύτερος των θηρίων. Αλλά επειδή πολλές φορές ο πρώτος δεν αρκεί, συμφέρει ν' ανατρέξουμε στο δεύτερο. Ως εκ τούτου, είναι απαραίτητο στον πρόγονό μας να ξέρει να χρησιμοποιεί καλά και το θηρίο και τον άνθρωπο», N. Machiavelli, *Il principe*, ό.π., p. 85.

14. A. Gramsci, *Quaderni...*, ό.π., τ. 2, p. 866.

15. Δες εδώ την ανάλυση ιδιαίτερα του R. Holub, «A. Gramsci...», ό.π., p. 151 κ.επ.

16. N. Bobbio, «La società civile in Gramsci», στο N. Bobbio, *Saggi su Gramsci*, Feltrinelli, Milano 1990, pp. 48 κ.επ.

17. P. Anderson, *Οι αντινομίες...*, ό.π., σ. 48.

18. A. Gramsci, «Americanismo e fordismo», όπως υπάρχει στο *Quaderni...*, ό.π., τ. 3, p. 2146· επίσης το κείμενο του G. Baratta, «Antonio Gramsci critico dell'americanismo», στον τόμο *Tempi Moderni: Gramsci e la Critica dell' Americanismo*, Associate, Roma 1989, pp. 29-43.

19. N. Badaloni, «Marxismo e teoria della politica in Gramsci», στον τόμο *Gramsci il Marxismo...*, ό.π., p. 19.

20. A. Gramsci, *Quaderni...*, ό.π., τ. 3, pp. 2010-2011.

21. N. Poulantzas, *Potere Politico e Classi Sociali*, Riuniti, Roma 1971, pp. 258 και 257.

22. P. Anderson, *Οι αντινομίες...*, ό.π., σ. 52.

23. Στην ουσία, αυτή είναι και η προβληματική που υιοθετεί ο ύστερος N. Πουλαντζάς στο τελευταίο του βιβλίο, επηρεασμένος από τον P. Ingrao. Βλ. N. Πουλαντζάς, *Το Κράτος, η Εξουσία, ο Σοσιαλισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 1984, σσ. 357 κ.επ.

24. Δες, για παράδειγμα, τη συζήτηση που προσπαθήσαμε ν' ανοίξουμε με αφορμή την έκδοση του βιβλίου του Ε.Μπιτσάκη, *Ρήξη ή Ενσωμάτωση; (Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989)*. Βασίλης Φούσκας, «Σημείωμα σχετικά με το βιβλίο του Ε. Μπιτσάκη "Ρήξη ή Ενσωμάτωση;"», *Επιστημονική Σκέψη*, τ. 45, Ιαν.-Φεβρ. 1990. Για το ίδιο βιβλίο του Ε. Μπιτσάκη και στο ίδιο περιοδικό δημοσιεύτηκε πίσως η κριτική του Γ. Σταθάκη (τ. 47). Επρόκειτο για μια κριτική ιδιότυπη: δεν άνοιγε, αλλά έκλεινε τη συζήτηση για την πολιτική στρατηγική της Αριστεράς. Και τέτοιες κριτικές, όπως θ' απαντήσει ο Ε. Μπιτσάκης στον Γ. Σταθάκη (*Επιστημονική Σκέψη*, τ. 48), δεν είναι παρά *σοσιαλδημοκρατικές* κριτικές. Για μια περαιτέρω συζήτηση πάνω στην πολιτική διάσταση του σύγχρονου κράτους εν όψει της διεθνοποίησης, καθώς και τη στρατηγική της Αριστεράς, δες τις θέσεις περί απομυθοποίησης του Κράτους-Λεβιάθαν ως Μεγάλου Επιδροφωτή και την υπεροχή του (ανοιχτού) *Ωκεανικού Μοντέλου* έναντι του (κλειστού) *Ηπειρωτικού*, από τους G. Marramao, «Dobbiamo convincerci tutti: il Grande Educatore non c'è più», *L' Unità*, 30-8-1991, p. 2 και P. Barcellona, «Per una sinistra che vada oltre l'orizzonte social democratico», *L' Unità*, 12-7-1990, p. 2. Η διεθνής βιβλιογραφία γύρω απ' αυτά τα ζητήματα είναι τεράστια.

25. Οι E. Laclau και C. Mouffe, υιοθετώντας τη θέση περί *αυτονομίας* του πολιτικού από την οικονομική βάση (η «μεταμοντέρνα»/«μετα-μαρξιστική» πρόταση), ταυτόχρονα θα αναγνωρίσουν ότι, στην ουσία, πρόκειται για το ίδιο ακριβώς καντιανό επιχείρημα μ' αυτό του E. Bernstein: «Η βασική διαφορά έγκειται στο ότι, ενώ η ορθοδοξία θεωρούσε πως η διάλυση και οι διαιρέσεις που προάγει το νέο καπιταλιστικό στάδιο θα ξεπεραστούν διαμέσου της αλλαγής στην οικονομική βάση, ο αναθεωρητισμός υποστήριξε ότι αυτό θα μπορούσε να επιτευχθεί διαμέσου μιας αυτόνομης πολιτικής παρέμβασης. Η αυτονομία του πολιτικού από την οικονομία είναι η βασική καινοτομία των επιχειρημάτων του Bernstein» (E. Laclau-C. Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, London, Verso, 1985, p. 30, οι υπογρμ. των E.L.-C.M.).

